

Gregor, Alois

Přechylování v staročeštině

Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity. A, Řada jazykovědná. 1956, vol. 5, iss. A4, pp. [37]-44

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/101571>

Access Date: 16. 02. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

ALOIS GREGOR

PŘECHYLOVÁNÍ V STAROČEŠTINĚ

A.

ÚVODNÍ POZNÁMKY

1. Tato stať má za východisko kapitulu z chystané vysokoškolské příručky o tvoření slov ve staré češtině, kterou připravuje kolektiv bohemistické katedry. Pro článek ve Sborníku jsem tuto stať značně rozšířil, zejména jsem ji doplnil o četné doklady ze staročeských památek; úmyslně však neprovádím srovnání s novočeským spisovným stavem, protože jeho nejnovější zpracování (Trávníčkova *Mluvnice spisovné češtiny*) je každému jazykovědci pohodlně přístupno.

2. Materiál ke své práci jsem vzal po písmeno *n* převážně z Gebauerova Slovníku staročeského, odtud do konce abecedy z edic mně přístupných. Doklady však necituji všude přímo ze Slovníku staročeského, nýbrž nejednou z kritických vydání staročeských památek, která vyšla po r. 1907, t. j. po Gebauerově smrti. Viz jejich seznam v odstavci 4.

3. Při citaci textů užívám zkratk v Gebauerově Slovníku staročeském a v Gebauerově Historické mluvnici na konci každého dílu.

4. Zkratky (s vysvětlivkami):

Alx — Alexandreida, vydal Václav Vážný, PSLČ (Pr., 1947).

Kat — Legenda o sv. Kateřině, vydal Jan Vilikovský (Pr., 1946).

Klaret — Mg. Clareti de Solentia Glossarius, vydal Václav Flajšhans, Klaret a jeho družina, sv. 1 (Pr., 1926), str. 104—202.

Mill — Milion, vydal Quido Hodura a Boh. Horák, PSLČ (Pr., 1950).

RokPostŠ — Jan Rokycana, Postilla, vydal Fr. Šimek (Pr., I, 1928, II, 1929).

Štít ě — Tomáš ze Štítného, Řeči nedělní a sváteční, vydal Jos. Straka.

Spisů Tomáše ze Štítného čís. 2 (Pr., ČA, 1929).

B.

§ 1. 1. V českém jazyce se projevuje již od nejstarších dob snaha, aby u podstatných jmen bylo rozlišováno pohlaví neboli přirozený rod mužský a ženský.

2. Způsob, jímž se vyjadřují tyto rodové rozdíly, je v podstatě trojí.

a) Zhusta má čeština pro každé pohlaví zvláštní slovo. Na př. *syn* — *dcí*, *bratr* — *sestra*, *mnich* — *jěptiška*; *býk* — *kráva*, *jelen* — *laní*, *kohút* — *slepice* atd. Tento způsob se nazývá různojmennost (řec. heteronymie).

b) Někdy se označuje přirozený rod tak, že se k podst. jménu připojuje nějaké slovo jiné (na př. adjektivum), na jehož koncovce je zcela patrné, běží-li o maskulinum nebo femininum. Na př.: *Nebeský* chot pojal *svú* chot Štít 48^b a pod. Srov. na př. v jihočes. nářečí *ten starej* pleticha × *ta stará* pleticha, v Roku na vsi

bratří Mrštíků: Ba i ten Pazderků šprček s *ženským* jakýmsi *výrostkem* SS I, 1914, str. 157; — ve franc. le professeur × la femme professeur, v angl. he-goat ‚kozol‘ × she-goat ‚koza‘ a p. Tyto případy vlastně do nauky o tvoření slov nepatří; srov. odst. 3 o slovech obourodých.

c) Zpravidla se však rozdíly v přirozeném rodě vyjadřují přechylováním (lat. motio). Rozumí se jím takové rozlišování zákládu u podst. jmen (osobních i živočišných), při němž se tvoří ze společného zákládu různými odvozovacími (derivačními) příponami slova nová. Srov. na př.: *súsěd* — *súsěda*, *vran* — *vrána* (příp. -a); *kmet* — *kmetiče*, *vlk* — *vlčiče* (příp. -iče); *böh* — *bohyně*, *mezk*||*mezek* — *mezkyně* (příp. -yně) a pod. Trávníček (MŠČ I, 425) užívá pro přechýlená jména názvu rodové dvojice.

Poznámka. Pozoruhodnou studii o rodě přirozeném a mluvnickém a o pronikavém vlivu jazyka, především ovšem gramatického rodu, na světový názor jednotlivců i celých národů napsal svérázný polský jazykovědec Baudouin de Courtenay s názvem *Einfluss der Sprache auf Weltanschauung und Stimmung* (Prace filologiczne 14, str. 185—256). Tak na př. pojednává tu o sexualisaci lidského myšlení, jež prý dalo podnět ke vzniku tří mluvnických rodů (neutrum se nemůže opírat o typické znaky pohlaví). S biologického hlediska rozlišuje dva rody, životný (genus vivum) a neživotný (genus non vivum), klade proti sobě osoby mužského a ženského pohlaví a celý zbývající svět a vyvozuje odtud dva rody: rod mužský, jinak osobní maskulinum (genus virile neboli masculinum personale) a rod společný (genus commune) atd. Sluší arciž doložit, že autorovy hypotézy zabíhají nezřídka do krajnosti. Přechylování se dotýká autor zejména v § 38, kde uvádí příklady na přechylování z různých jazyků (sti. mah — mahi, pol. lekarz — lekarka, lew — lwica, něm. Schüler — Schülerin, lat. victor — victrix, franc. prince — princesse atp.).

3. Vedle jmen přechýlených se rozeznávají ještě jména obourodá a vespolečná.

Obourodá (lat. communia) slují ta životná jména, která mají v nom. sg. jedinou podobu, ale mimo něj se zčásti mění. Rod podle pohlaví se tu naznačuje prostředky neslovotvornými, zřídka tvaroslovnými, obyčejně syntaktickými. Tak na př. v stč. subst. *chot*, znamenající manžela i manželku, má instr. sg. *chotem* (= manželem) a *chotí* (= manželkou); rozlišuje se *chudý vládýka* a *urozená vládýka* a pod. Gebauer (HM IV, 126) počítá v stč. k obourodým substantivům *host*, *hostá* a *chot* (srov. o *host* § 16, o *chot* § 18) ještě podst. jména *brach*, *dievka*, *panna*. Příklady: *Brachu milý*, *frater carissime* Otc 469 × (Barbatus Marii): *Milá brachu* Hra tří Marií, fol. 182^b; *Maria*... Josefu otdána bieše, *dievka* za *dievku čistého* (t. j. mládence, panice). Hrad 62*; Co dieš ty, *panno čistý* Štítuč 47*. Gebauer (l.c.) uvádí jako příklad „rodu obojetného“ ještě subst. *kněz*, ale pravděpodobně omylem (srov. Oberpfalcer Rod 19, pozn. 39).

Jména vespolečná (rec. epikoina) jsou subst., která označují osoby mužské i ženské, mají toliko jednu slovotvornou podobu a nerozlišují přirozený rod ani při mluvnické shodě, na př. *divák*, *lišák* a j.

§ 2. Rodové dvojice se tvoří rozmanitými příponami. Jedny jsou dosvědčeny hojně (přípony produktivní, na př. -ka: *kramářka* (: kramář), *křestanka* (: křestan); *Domka* (: Domek, Dominik)...), jiné jsou naproti tomu vzácnější, ba někdy se vyskytují jenom ojedinele (přípony neproduktivní), na př. -i: *hpaní*||*paní* (: *hpán*||*pán*)...

§ 3. Poměrně málo je rozšířena přípona -a u obecných jmen. Na př.: *bratana* (: bratan): *Múdry Marchocheus bratanu* („sestřenici“) Hester králevú naučil tak se modlití HusE 1, 325; sestry bratr, *bratransy* („neteře“) strýc, jest povinen odbyti Všek 168*; — *čada*||*čáda* (: *čad*||*čád*, hoch, mladík, vl. mužské dítě), *holka*, *děvče*, vl. ženské dítě: Říkáme o ženě čistá *čada* a o muži čistý *čád*...; staří

předkové říkali ‚starý čád‘, to jest, staré dítě, chtějíce tím pověděti, že starý člověk po druhé dítětem bývá Benešovský, Knížka slov českých vyložených (1587); — *mistra* (: mistr) ‚mistryně, učitelka‘: Uzřev sestru *mistru* nad jinými pannami OtcAC ad B 194^b; — *pěstúna* (: pěstún): A její *pěstúna* najprvé se do komnaty uteče Baw 208^b; jako obykla jest *pěstúna* nositi mladečka Ol Num 11, 12; — *súsěda* (: súsěd): Žena své *súsědy* na radování sezvala Kruml 79^a; — *svekra* (: svekr): ‚tchyně‘: (Drahomíra) povýšena nad svú *svekru* Pulk 20^a: aby (žena) ctíla svekra i svekru Štítuč. 55^b; — *vnuka* (: vnuk) ‚vnučka‘ Klaret 1744 ‚neptis‘; Metadeš jmieše *vnuku* jejie AlxM 32; nevlastní sestra‘: Dci otcě mého, ale ne mé matere, točíš vnuka má jest ComestC 29 .

Naproti tomu lze uvéstí velký počet příkladů na tuto příponu u jmen vlastních: *Božetěcha* (: Božetěch): *Božetěcha* Kosm A 3, 43; *Čáslava* (: Čáslav): *Čáslava* UrbE 34; *Dobromíra* (: Dobromir): *Dobromíra* abbatissa RegII, 1285; *Petra* (: Petr): *Petře* hokynářce KolB 209^a (1501) *Víta*; (: Vít): *Petrášovi Víta*, sestra jeho, poručila KolB 80^a (1497)...

§ 4. Daleko častěji se vyskytá přípona *-ka*. Na př.: *bělka* (: bělec, běloch‘), ‚běloška‘: Když černému výlec nebo *bělka* budú říekati Štítř 38^b; *duchovníčka* (: duchovník ‚mužský duchovní‘), ženská duchovní‘: S takými *duchovníčkami*, ještoť chtie lidem zriedny býti leč oblaštím náboženstvím ŠtítBud 171; *krajčieřka* (: krajčieř); *sartrix*... švadlí... *krajčieřka* Lact 144^c; *křestanka* (: křestan): *Za křestanku* sě má Pass 347; *mniška* (: mnich): (Abatyše) německými *mniškami* kněžě Spytihněva osu DaIC 88^b; *můřenínka* (: můřenín): Pro ženu jeho *můřenínku* Aethiopiassam Ol Num 12, 1; *rodička* (: rodič) ‚matka‘: (Mnich) shřěšil s svú *rodičku* OtcC ad B 41^b; ‚přibuzná‘: *Zda jmaš* kterou svú *rodičku* Hrad 106^a; *tovariška* (: tovariš): Muž má ctíti svú ženu jako *tovarišku* Od Boha sobě danú HusE 3, 209; — *Beranka* (: Beran): Dorothea *Beranka* TomZ 1516 h 162; *Bohdalka* (: Bohdal): Katherinam *Bohdalkam* TomZ 1419 st. 83; *Jilka* („Jílek‘, ‚Jiljí‘): Má tetka *Jilka* MastDrk 219...

§ 5. Velmi hojná jsou přechýlená jména, která jsou odvozena příponou *-ičě*. Podle způsobu tvoření možno tu rozlišovati několik skupin.

a) Mužský základ zůstává u feminin celý; přechylovací suffix *-ičě* se připojuje k tomuto základu. Na př.: *bláznice* (: blázn//blázen) ‚bláznivá žena‘: Nemůdrá *bláznice* Hrad 104^b; *čertice* (: čert) vtělená RokPostŠ II, 416, 281; *hajtmanice* (: hajtman): Ty byly *hajtmanice* Háj 17^b; *mužice* (: muž) ‚mužatka‘: Ta (Eva) slúti bude *mužice*, neb z muže vzata jest Kladr Gen 2, 23; *rečice* (: rek): I ženy druhé, jenž *rečice* slúly, plakaly TkadIS 330^a; — *chrtice* (: chrt): *chrtice* ‚veltrix‘ Vít 94^b; *medvědice*//*nedvědice* (: medvěd//nedvěd): *Medvědice* pochopiec medvěďátka Pror Ol Os 13,3; (Vlasta) vzřiu žalostiú jako nedvědicě DaIC 15; *orlice* (: orel): Má král pitomé *orlice* ‚aquilas‘ Mill 63^a; *račice* (: rak): Vezmi několik *račice* LéKA 66^b; *vlčice* (: vlk): Vezmi vlčie lejno... a to muži od vlka a ženě od *vlčice* Chir 293^b.

b) Feminina na *-ičě* se tvoří k maskulinům na *-ec*. Na př.: *bohaticě* (: bohatec): Nemají výmluvy bohateci a *bohaticě* HusPost 111^b; *cuzozemice* (: cuzozemec): Ženy *cuzozemice* ‚alienigenas‘ Ol 3, Reg 11,1; *hubenicě* (: hubenec): Ti hubenci a *hubenice* budú do ostatka obnaženi a ohavně oskázáni Štítř 91^b; *mladicě* (: mladec): Jako ženka *mladicě* OtcB 71^b; *světicě* (: světec): *světicě* RokPostŠ I, 807 ad 242, ad 247; — *jěhnicě* (: jěhneec): jěhnicí letošní ovem anniculam Ol Lev 14,10; *sveřepicě* (: sveřepec, hřebeec‘) ‚kobyly‘: Kdež sveřepicě nejměli, nejmají na obci obory, ty kobyly móž vdáti Rožmb 273. Atp.

c) Velmi četná ženská jména na *-ičě* mají mužské protějšky na *-ik*. Označují:

α) osoby jistých vlastností nebo osoby, které něco vykonávají, β) manželky podle povolání jejich mužů nebo podle mužských příjmení. Příklady na α): *dělnice* (: dělník) : (Žena) budeť statečná *dělnice* na plátně Léka 147^b: *hromadnice* // *hromazdnice* (: hromadník / hromazdník ,muž', který žije v hromadě, v rodovém spolku, má podíl na rodovém majetku, podílník, společný majitel') : (Manželka) po dni, po roce má býti pravá *společnice*, *hromadnice* a mocná hospodyně v týmž statku KolCC 139^a (1551); *klevetnice* (: klevetník) : Slyšte, báby *klevetnice* a vy svatodné čarodějnicě DivVít B 45; *kratochvilnice* (: kratochvilník) : /Nebyla/ Maria *kratochvilnice* Kruml 16^a; *milostnice* (: milostník ,milovník, miláček' / ,milovnice, milenka') : Jediná ta její *milostnice* osta Otc 478^a; *nenávistnice* (: nenávistník ,protivník, sok' / ,protivnice') : Ta přezlá svaté viery *nenávistnice* jest Drahomír Kar 118; *pokánnice* (: pokánník ,muž činící pokání') : Svatú *pokánnici* uzřel Pass 219; *smilnice* (: smilník) : Smilníci a *smilnice* nechtú toho sobě za veliký hříech Kruml 238^a; *tanečnice* (: tanečník) : /Žena některá/ pak na to se dá, že slúti bude *tanečnice* neb frejčka Štít Op 369^b.

Příklady na β): *čepičnice* (: čepičník, výrobce čepic') *čepičnice* TomZ 1436 n 201, 203; *sladovnice* (: sladovník) Paní Dorotě *sladovnici* KolB 40^b (1496); *sviečnice* (: sviečník ,výrobce svíček') Barbora *sviečnice* KolCC 31^a (1554); *Havlicé* (: Havlík, zdrobn. k os. jménu Havel) : Méj mateři dějí *Havlicé* MastDrk 207.

§ 6. Z velmi četných podstatných jmen na *-ice*, u nichž souhláska *n* náležá k slovnímu základu (hříšnicě k hříšník, hříšný; ukrutnicě k ukrutník, ukrutný a pod.) byly abstrahovány nové přípony *-nice*, *-edlnice*. Na př.: *lékařnice* (: lékař) Utěš mě, *lékařnice* (t. Maria) Modl 153^b; *proročnice* (: prorok) ,prophetissa' : Bieše Anna *proročnice* EvSeit Luk 2, 36; *zlodějnice* (: zloděj) : Držte *zlodějnici* Pass Klem 52^a; — *přítelnice* // *přítelndnice* (: přítel) : Drahá *přítelnice* božie Modl 174^b; pójdiž, moje milá *přítelndice*, má sestro ML 34^b; *poroditnice* // *poroditndnice* (: poroditel) : neposkvrněná *poroditndice* ,genitrix' SekvE 52^a; jako *poroditndice* mluvíti bude ,parturiens' Kladr Isai 42, 14 a p.

§ 7. 1. Hojně je dosvědčena při přechylování v staré češtině příp. *-yni* // *-yne* < *-ynja*. V nejstarších textech se vyskytá příp. *-yni* (prorokyni); to je ve shodě se staroslověňštinou, kde je tento suffix bez výjimky pravidlem (srov. bogyni, gospodyni a p.). Časem však v nom. sg. ovládl tvar na *-yne* (prorokyně a p.).

Pozoruhodnou studii o této příponě napsal Jos. Zubatý (AfsI Ph 25, 353—365; znovu otištěno v publikaci Jos. Zubatý, Studie a články II, Praha 1954, str. 335n.) s názvem Zu den slavischen Femininbildungen. auf — yni. Podle ní staré ženské ů-kmeny daly do psl. -y; arov. na př. stsl. svekry ,tchyně', kmen byl rozšířen o další příponu, o -ni, která má svou funkci přechylovač; viz na př. sti patni (: páti), paní'.

2. Některé příklady: *bezdětkyni* (: bezdětek) : ,žena neplodná, sterilis' : Alžběta *bezdětkyni* bieše Pass 275^a; *knieni* zkrácením z kněhyni (: kněz ,kníže' / ,kněžna' : Ta *knieni* pohanka bieše DalC 25; *prorokyni* (: prorok) : Libušě *prorokyni* bieše DalC 7^a; — *běsyně* (: běs) : To ta *běsyně* činieše ,puella habens spiritum pythonem' Lit Skutk 16, 18; *bohyně* (: böh) : /Žena/ se jako *bohyně* přistrojí Štít uč 54^b; *hofmistryně* (: hofmistr) : Ó, pak by toho nebyli někdy králově (= královny) a jich hofmistryně přezřely pannám Šach 299^a; *hospodyně* (: hospod) : tvá Pass 275; *lotryně* (: lotr) : /Vdova frejřka/ jest *lotryně* HusKázD 193^a; *mistryně* (: mistr) : Uzřev sestru *mistryni* nad jinými pannami OtcB 194^b; *vrahyně* (: vrah) : / Kolčava / hubieše še mé *vrahyně* všakě, jsúc *vrahyně* moje také Baw 45^a; *zpěvákyně* (: zpěvák) : Zpěváci i *zpěvákyně* 01 2 Par 35, 26; *žebrákyně* (: žebrák) : já *žebrákyně* ModIB 3^b atd.

3. Z feminin typu prorokyni, vnukyně a p., kde je před příponou *-yni* // *-yne* souhláska *k*, byla vyabstrahována příp. *-kyně*, v starší češtině velmi produktivní.

Přistupuje především k mužským tvarům přímo. Na př. *bélkyně* (: Běl), modloslužebnice Bělova, 'Lid dává mně, by Bóh požival v chudých, nalit' bělité a *bélkyně* požívají s béleuci (= sacerdotes et uxores et filii eorum, Dan 14, 14 (HusE 1, 123); *knapkyně* (: knap, soukenický tovaryš, soukeník): *knapkyně* Wint Prúm Obch 275 (1559); *poselkyně* (: posel): *poselkyni* k apoštolům učinils ji Modl 3^b; *přítelkyně* (: přítel): /Duše po křtu/ byla *přítelkyně* jeho /Boha/ RokPostŠ II, 652; 63.; *slodějkyně* (: zloděj): *Za zlodějkyni* Hug 434... Jindy se odvozují ženská jména na *-kyně* od maskulin na *-ec*: *Němkyni* (: Němec): *Němkyni* bude němečskú čeled mieti DalC 41; *cuzozemkyně* (: cuzozemec): Jako jiné cuzozemkyně Comest 38^b...

§ 8. Velmi živá je přechylovací přípona *-ová*. Je to od původu zpodstatnělé příd. jméno přivlastňovací v rodě ženském, a to v podobě složené (ciesařova > ciesařová a p.). Označují se jí nejprve jména manželek k jménům mužů, znamenajícím jejich zaměstnání a povolání. Na př.: *ciesařová* (: ciesař): Jeho *ciesařová* k němu jedieše DalC 47; *hospodářová* (: hospodář, hostinský'), *hostinská*: Uzřevši jich ta *hospodářová*, počě se dietěte báti ML 48^a; *rychtářová* (: rychtář): *judicissa* Klaret 2197... Dále se tvoří touto příponou i příjmení manželek a dcer, na př.: *Hodášková* (: Hodášek) NehrDrk; *Strýcová* (: Strýc) TomZ 1366 st 242; *Šimová* (: Šíma, Šimon): *Kateřině Šimové* KolB 112^a (1498); *Štěničková* (: Štěnička) TomZ 1429 st 227; *Štěpánová* (: Štěpán): *Dorota sladovnice, řečená Štěpánová* KolB 17^b (1495); *Vítková* (: Vítek): *Postavil Vítkovú z Nebovid, tchýni svú* KolB 5^b (1502). Pozn. Substantiva *ciesařová* a *králová* znamenala netoliko ženu panovnickou, nýbrž i nevdanou nebo ovdovělou panovnici. Na př.: *Chci tě (praví císař Kateřině) za tiesařovou jmieti* Kat 3194 — *ciesařová* světa, *imperatrix mundi* SequE 17^a; až povedú Dariovu matku, sestru i *královú* AlxH 177/178 — *králová*, *regina* Jid Drk 13 (srov. místní jména Dvůr Králové, Hradec Králové, bývalá věnná města českých královen). Vedle jmen *ciesařová* a *králová* existovala v starším českém jazyce též substantiva *ciesařovna* a *královna*, ale znamenala z počátku císařovu, královu dceru. O tom níže.

§ 9. Křížením odvozovacích přípon *-ová* a *-na* vznikla přípona *-ovna*, která byla v staré češtině dosti řídká. Slova *ciesařovna* a *královna*, jak bylo shora řečeno (srov. § 8), označovala zprvu dceru císařovu nebo královu. Na př.: (Hrabě z Aldenburka) počě *ciesařovnu* milovati... Snúbiti jie u ciesařě nesmějieše, nebo jie j roven nebieše DalC 74^a; raději se chciú s českú sedlkú smieti než *královnu* Němkyniu za ženu vzieti DalC. 41; v staroněmeckém překladě: eines fremden koniges tochtir). Brzy však se začalo užívatí tvarů *ciesařovna* a *královna* také pro označení manželky a panovnice vůbec a zanedlouho tento význam zcela ovládl. Na př.: *ciesařovna*, *imperatrix* BohF 351; *královna*, *regina* ŽWittb 44, 10. V pozdějších dobách se těšila příp. *-ovna* značné oblibě u ženských patronymik panovnických a šlechtických: *Eliška Přemyslovna*, *Slavatovna* a pod.

Původem sem patří v starém českém jazyce také subst. *chlapovna* (: chlap), žena z chlapího rodu, poddaná': *Chlapovna* - lis či šlechtična Marg 118 a *rytřerovna* (: rytíř), *militissa* Klaret 795.

§ 10. Ojedinele je dosvědčena přechylovací příp. *-ovka*, vzniklá kontaminací suffixů *-ova* a *-ka*. Na př.: *židovka* (: žid): *Na oně ženě krásné Judit, dobré židovce* TkadIS 7^a.

§ 11. Zřídká se tvoří rodové dvojice příp. *-na*. Na př.: *panna* (: pán): Jsúť v tě zemi překrásné a přepěkné *panny* a *panie* MandA 201^b; *hochna* (: hoch), *holka*: neochotná, nevlídná a nepřívětivá *hochna* RešSir 186^a; *dědična* (: dědic), *dědička*, *patronka*): *Chot její v slávě své posadie, káže i jie býti dědičnú královstvie svého* HusŠal 9^a; *rodična* (: rodič / ,roditelka', *matka*): *Do pokojíka rodičny mé (= geni-*

tricus) HusŠal 56^a; *spoludědična* (Karel Novák, Slov. k č. spisum Husovým 156, čte spoludědičná), 'společná dědička': /Sestra/ jest *spoludědičnú* v královstvie jeho učiněna HusŠal 91^a; *šlechtična* (: šlechtic): Dievka také *šlechtična* Kladr Levit 19, 20, 'ancilla etiam nubilis' (překladaťel četl, nobilis'); *Črnochna* (: Črnoch): *Črnochna* NehrPodl; *Dobrochna* (: Dobroch); srov. dobroch 'dobrák': *Dobrochna* NehrPodl; *Jechna* (: Jěch, Jan'): *Jechna* UrbE 366; *Svatochna* (: Svatoch, Svatopluk'): *Svatochna* NehrP. . .

Slovo *kněžna* mělo v starém jazyce dvojí význam. Znamenalo jednak dceru nebo manželku knížete (: kněz, kníže'); Když to Cleopatra *kněžna* pojala Antonia OtcB 148^b; *kněžna* 'imperatrix' Prešp 894; jednak kněžku (: kněz, 'duchovní'): Tehdy Cirmon dopomože jí (Lucině), že jí *kněžnú* učinichu v chrámě té bohyně, kterážto Vesta slovieše Baw 219^a (srov. výklad o stč subst. knieni v § 7, odst. 2).

§ 12. Ze substantiv typu dědična byla vyabstrahována příp. *-ična*: *kmetična* (: kmet) dcera nebo manželka kmeta, poddaného sedláka, poddaná vůbec': By pak *kmetičnu* svú kto pojál VšehK 141^b; kovářku z Veselí, *kmetičnu* páně Karlíkovu KolB 139^b (1499).

§ 13. Ojedinele je dosvědčena příp. *-ěna*: *mužena* (: muž), virago' Klaret 999: Ta (Eva) bude slúti *mužena*, že z muže vzata jest (virago, Gen 2, 23) HusE 1, 199.

§ 14. Subst. *hrabie*, hrabě' je sice maskulinum, ale pro svoji formu bylo považováno někdy za femininum: Pójdú k tomu *hrabí* OpMus 34 × zlá kniežata i zlé *hrabie*, vévody i zlé lankrabie. . . všichni cuzé odjímají Hrad 107^a. K tomuto podst. jménu bylo přitvořeno adj. přivlastňovací *hrabin*. Kojatu, syna *hrabína* Pulk 35^b. A od tohoto základu je odvozeno femininum *hrabína* // *hrabíná*, hraběnka': Svatý Tomáš psal o tom *hrabině* jedné ŠtitMus 40^b; svatý Tomáš píše jedné *hrabině* ŠtitMus 43^b. Zdrobnělé slovo k hrabína // hrabíná je *hrabínka*, hraběnka': *hrabínka*, 'comitissa' Lact 40^a a z něho přichýlením k subst. hrabě vzniklo subst. *hraběnka*: (Ludmila) jest byla dcera Bořivojova a *hraběnka* ze Pšova DalC 47^b. Dnes je tento tvar obvyklý. Derivační přípona *-ína*, (// *-á*) zpodstatnělé přídavné jméno přivlastňovací, je dosvědčena porůznu i u jiných slov: *markrabína* (: markrabie) 'markraběnka': Dceru bramburské markrabině Pulk 154^b; *purkrabína* (: purkrabie) Paní Čeňková, *purkrabína* pražská AČ 14, 109 (1462); *vévodína* (: vévoda): Kdy *vévodína* stala po tom, aby jemu (mládenci, který poceloval její dceru) hlavu stěli, řekl vévoda Šach 295^a; — *Pískletína* (: Pískle, gen. Písklete): Póh I, 261; *Teletína* (Tele, gen. Telete): Anežka *Teletína* Póh I, 120, 127. . . Atd.

§ 15. Slovo *hpaní*//*paní* stojí vedle mask. *hpán*//*pán*; má příponu *-í* (< -ьji): *Hpaní*, čiuju to po tvém vzdýchání, že se tobě nic nemiliu Jid 165; slyšte páni i vy *panie* Hrad 94^a.

§ 16. Subst. *host*, mluví-li se o ženách, má v stč. podobu *hosti*. Znamená dílem cizinku: Zajisté, pane, pútnicě sem a *hosti* Pass 473, dílem ženu hosta, někdy i hostitelku nebo nepřítelkyni: Proší tebe, družko milá (t. j. selská myš), aby (ty) také má *hosti* byla (t. j. u městské myši) Baw 26^a; u věčné paměti bude *hosti* má (Marta) Pass 183: ostříhaj se vždy lenosti, jenž jest tvého zdravie *hosti* Vít 73^b. Substantiva *host* se užívá obourodě — jen archaisticky — i v dnešním knižním jazyce, na př. u Jiráska: Vítej, milá *hosti*, u Zeyera (Chata by přijala princeznu) jako *vzácnou host* (srov. Trávníček, MŠC II, 428).

§ 17. K mask. test (< *tsst*), 2. p. *tsti*//*tsťě*//*ctě*, 'tehán' je ženský protějšek *t ščě* (s různými hláskovými obměnami): *Ctě* Šimonova držíeš se velikými zimnicemi (socrus autem Simonis tenebatur magnis febribus) EvZimn 14^a; (rozdělití) dceru proti mateři její a nevěstu proti *cti* (v rkp. *czty*) jejie Mat 66^b.

§ 18. Subst. *chot* bylo v stč. jednak rodu mužského, jednak ženského a zna-

menalo podle toho manžela i manželku: *Nebeský chot* Štít ř 48^b, jest-li na světě tak *ukrutná chot* Orl 5^a. Нěkdy však toto substantivum nabývá podoby *choti* a označuje femininum; je to tedy něco podobného jako fem. (hosti) k mask. ‚host‘. Na př.: Duše, svatá *choti*, má čekatí svého milého chotě přístie Alb 37^a; máš slúti i býti má *choti* Kruml 372^a. Gebauer (HM III, 1, 343) vykládá tvar *choti* (i *hosti*) analogií podle substantiv na *-yni* (prorokyni a p.), vlivem subst. ‚máti‘ a koenečň sňahou pro zřetelně odlišení maskulina od feminina.

§ 19. Skutečnost, že se velmi mnoho ženských jmen tvořilo od mužských jmen a že nezřídka od téhož základu bylo odvozenin několik, je výmluvným svědectvím toho, že přechylování při tvoření slov byla (a je dosud) významová skupina četná a také živá. Na př.: *král — králka, králová||králevá, královna; prietel — prietelkyně, prietelnicě, prietelkynicě* a pod. Bohatství této skupiny je dosvědčeno i tím, že se rozmanitými příponami vyjadřují velmi různé vztahy mezi obsahem maskulin a feminin. Tak na př. ženskými příponami se označuje při přechylování společenské postavení manželovo (*manka: man*), příslušnost, původ podle míst (*Říměňínka: Říměňín*), náboženské vyznání (*pohanka: pohan*), příjmení (*Havlicě: Havel*), příbuzenské svazky (*vnuka: vnuk*) a pod.

LITERATURA

Fr. Oberpfalcer (Jílek), Přechylování jmen jako výraz rozdílu pohlaví NŘ 16 (1932), 193—199, 225—232. — Týž, Přechylování jmen příp. *-ice*, NŘ 16 (1932), 257—263, 295 až 310. — Týž, Přípona *-yni, -yně* při přechylování, NŘ 17, (1933) 5—11. — Týž, O ženských jménech přechylovaných příp. *-ová*, NŘ 17, (1933) 72—77. Tyto články s menšími změnami a doplčky otiskl Fr. Oberpfalcer v knize Rod jmen v češtině (1933), zejména str. 158 až 202. — Karel Novák, Příspěvky k staročeskému kmenosloví ze spisů Husových LF 26 (1899), 248—261, 365—370, 440—459. — Týž, Další příspěvky kmenoslovné LF 27 (1900) 222—233. — Fr. Trávníček, MŠČ I, 240—247, II, 425—429. — Václ. Vondrák, Vergleichende slavische Grammatik I (1906) 388—506. — Aug. Leskien, Grammatik der serbokroatischen Sprache (1914), 228—329.

ОБРАЗОВАНИЕ ПАРНЫХ ИМЕН СУЩЕСТВИТЕЛЬНЫХ В ДРЕВНЕЧЕШСКОМ ЯЗЫКЕ

Работа является частью из подготавливаемого учебника словообразования в древнечешском языке, однако, в качестве статьи в настоящем сборнике она в значительной мере пополнена примерами из древнечешских памятников.

В чешском языке еще с древнейших времен наблюдается стремление выражать половые различия у названий лиц и животных. Выражение половых различий происходит в сущности тремя способами:

1. Для обозначения лиц (животных) каждого пола имеется особенное название (*syn — dcí, kohút — slepicě*) итп.
2. К существительному прибавляется для обозначения половых различий другое слово (*nebeský chot — nebeská chot*...).

3. Половые различия обозначаются таким образом, что от одной основы образуется новое слово разными словообразовательными суффиксами (лат. *motio*) (*súseda — súsěda, böh — bohyně*...). Последний способ является самым частым.

Кроме парных слов различаются еще слова общего рода (лат. *communia*) и слова не отражающие половых различий (греч. *epikoína*). К первой группе относятся существительные одушевленные, род которых не выражается средствами словообразования (им. ед. ч. *chot* = муж, жена, тв. ед. ч. *chotem* = мужем, *choti* = женой). Ко второй относятся существительные, имеющие ту же форму для обозна-

чения лиц мужского и женского родов (самцов и самок у животных), как напр. *divák*, *lišák*.

Словообразовательные суффиксы в древнечешском языке отчасти продуктивны, отчасти непродуктивны. Сравнительно малораспространенным является суффикс *-a* (*pěstún — pěstúna*, *Božetěch — Božetěcha*) суффикс *-na* (*hoch — hochna*, *Dobroch — Dobrochna*...) итп; в значительной мере наоборот встречаются суффиксы *-icé* (*hřiešník — hřiešnicé*...), *-yni*, *-yné* (*prorok — prorokyni*, *vnuk — vnučyné*...), *-ová* (*hospodář — hospodářová*, *Hodášek — Hodášková*...) итп. В единичных случаях встречается на пр. суффикс *-ena* (*muž — mužena*), *-í* (*hrán pán — hraní paní*) и др.

Факт, что многие существительные женского рода образуются от существительных мужского рода, является выразительным свидетельством того, что этот способ словообразования в древнечешском языке представлял собой очень продуктивную категорию. Срав. напр. от существительного мужского рода *král* существительные женского рода *králka*, *králová*, *královna* итп. Надо упомянуть и то, что при образовании существительных женского рода разными словообразовательными суффиксами обозначаются самые различные отношения, на пр. общественное положение супруга (*man — manka*), происхождение по месту (*Řiměnín — Řiměninka*), исследование (*pohan — pohanka*), родственные отношения (*vnuk — vnuka*) итп.

A. G.

ÜBER DIE MOVIERUNG DER SUBSTANTIVA IM ALTTSCHESCHISCHEN

Die Arbeit stellt einen Auszug aus einem Hochschullehrbuch über die Wortbildung dar, das von einem Kollektiv unserer philosophischen Fakultät vorbereitet wird. Der vorliegende, für unsere Zeitschrift bestimmte Aufsatz wurde allerdings durch Belege aus alttschechischen Denkmälern beträchtlich ergänzt und erweitert.

Schon von den ältesten Zeiten an macht sich im Tschechischen das Bestreben geltend, bei den Personen oder Tiere bezeichnenden Hauptwörtern männliche und weibliche Geschlecht auseinanderzuhalten. Es gibt im Grunde eine dreifache Art, nach der die Geschlechtsunterschiede bezeichnet werden: 1. das Tschechische besitzt für jedes Geschlecht ein besonderes Wort (*syn — dcí*, *kohút — slepicé*...); 2. zum Substantivum tritt zwecks Bezeichnung des natürlichen Geschlechtes ein anderes Wort hinzu (*nebeský chot — nebeská chot*...); 3. die Unterschiede werden durch Movierung (lat. motio) hervorgehoben, d. h. durch eine Geschlechtsunterscheidung bei Hauptwörtern, bei der mit Hilfe verschiedener Ableitungssuffixe vom gemeinsamen Grundwort neue Wörter gebildet werden (*súséd — súsěda*, *bóh — bohyně*...). Die zuletzt angeführte Art ist bei weitem die häufigste. Neben movierten Wörtern werden noch doppelgeschlechtige (lat. *communia*) und ferner beiden Geschlechtern gemeinsame Bezeichnungen (griech. *epikoina*) unterschieden. In die erste Gruppe gehören Bezeichnungen für Lebewesen, bei denen das Geschlecht nicht durch wortbildende Mittel angedeutet wird (im Nom. sg. *chot = manzel* und *manželka*, im Instr. sg. *chotem = manzelem*, *choti = manželkou*), zur zweiten Gruppe hingegen sind jene Substantiva zu rechnen, die als Bezeichnungen männlicher und weiblicher Personen wie auch als Benennungen von Männchen und Weibchen bei Tieren dieselbe Form haben (*divák*, *lišák* u. ä.).

Die Ableitungssilben sind im Alttschechischen teils produktiv, teils unproduktiv. Verhältnismäßig wenig verbreitet sind die Suffixe *-a* (*pěstún — pěstúna*, *Božetěch — Božetěcha*...) *-na* (*hoch — hochna*, *Dobroch — Dobrochna*...) u. a. Demgegenüber treten häufig die Suffixe *-icé* (*hřiešník — hřiešnicé*...), *-yni* || *yné* (*prorok — prorokyni*, *bóh — bohyně*...), *-ová* (*hospodář — hospodářová*, *Hodášek — Hodášková*...) u. a. auf. Vereinzelt ist das Suffix *-ena* (*muž — mužena*) belegt, ebenso *-í* (*hpán || pán — hpaní || paní*) u. a.

Die Tatsache, dass viele Feminina von Masculinis gebildet werden, und zwar mittels der verschiedenartigsten Suffixe und nicht selten von Wörtern mit demselben Stamm (*král — králka*, *králová*, *královna* u. ä.) ist ein gewichtiges Zeugnis dafür, daß die movierten Feminina im Alttschechischen eine sehr lebenskräftige Bedeutungsgruppe gewesen sind. Erwähnt zu werden verdient auch der Umstand, daß bei der Movierung mit Hilfe verschiedener Suffixe die mannigfaltigsten Beziehungen zum Ausdruck gebracht werden konnten, z. B. gesellschaftliche Stellung des Gatten (*man — manka*...), Herkunft (*Řiměnín — Řiměninka*...), Konfession (*pohan — pohanka*), Verwandtschaftsverhältnis (*vnuk — vnuka*) u. ä.